

BEVEZETÉS

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. A VIZSGÁLAT INDOKOLTSÁGA

A Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a jelen kötetben áttekintő összefoglalást készít a magyar nyelv és a magyar nyelvközösség helyzetéről az ezredfordulón, időben elsősorban az elmúlt 30-40 év tényeire és történeti folyamataira összpontosítva, megbízható, tudományos kutatásokon alapuló, autentikus szintézist adva.

Mi indokolja ennek a munkának az elkészítését? Több szempontból is szükséges a szintézis. A szempontokat a részletező fejezetek fejtik ki. Az általános készítő hatóerők az alábbiak.

1. A kultúra egyes területeiről megalkotott szintézis minden kultúra, nép, társadalom, állam természetes önreflexiójának és önalkotásának a része. Történeti meghatározottság kérdése, hogy mikor, milyen módszerekkel és eszközökkel teszi meg mindezt egy közösség. Ám maga az önértelmezés a közösség létezésének feltétele.
2. A közösség önreflexiója és önalkotása történeti időben megy végbe. A jelen helyzetet a közelmúlt adataival, illetve ez adatokkal viszonyban írja le, miközben a jövőre vonatkozó elvárások (várakozások) is irányítják a bemutatást.
3. Az 1990 körüli alapvető politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális változások (a szovjet gyarmati és a diktatórikus belső uralom alól való felszabadulás) elmúlt huszonöt éve önmagában is elég indokot szolgáltat az áttekintéshez. Egyrészt a változások gyökeres és az életvilág minden részletére kiterjedő volta nem hagyhatta érintetlenül a tág értelemben vett magyar nyelv jellemzőit, sem a magyar nyelvet beszélők közösségének belső struktúráját és külső viszonyait. Másrészt az átfogó változásokra, azok fő eredményeire már valamilyen mértékig tárgyilagosan is rá lehet tekinteni, a tudományos adatolás, feldolgozás és leírás már lehetséges.
4. Az 1990 utáni történeti folyamatok meghatározó tényezője az Európai Unió kibővítése, ennek részeként Magyarország és a környező államok csatlakozása az unióhoz. E folyamat átrendezte a viszonyokat, pontosabban hozzájárult a regionális politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok átalakulásá-

hoz. A változás egyik fő jellemzője a közép-európai államok, nemzetek, etnikumok és nyelvközösségek önállósodási törekvései mellett a tágabb európai régiós keret összetartó orientációs hatása. S itt nem csupán az EU jogi, politikai és gazdasági rendszere hat, hanem a kevésbé körülhatárolt, emellett rendkívül összetett kultúra is. Az egységesítő (globalizációs) irányhoz régi, történeti és újabb régiós kulturális kölcsönhatások társulnak. Az állami, nemzeti és etnikai elkülönülés (az elkülönülési törekvések sora) együtt jár a betagolódással és az átfedésekkel, az átjárható határokkal: az autonómia a meghatározó, amely az elkülönbözést a külső kapcsolatok és viszonyok kijelölésével és számon tartásával együtt működteti, nem teljes elzártásként érti.

5. Az ezredforduló körüli és utáni modernizációs folyamatok során a kommunikációs rendszerek jelentős mértékben átalakultak. A heterarchikus (sok központú) információs és kommunikációs hálózatok részben államok, országok határain belül működnek a demokrácia részeként, azonban egyre jelentősebb a korlát nélküli kommunikációs rendszerek kialakulása és működése. E rendszerek fokozatosan meghaladják a hagyományos állami, etnikai és nyelvi határokat. Az így kiépülő kommunikációs kultúra közvetve hat az egyes nyelvi rendszerekre a nyelvhasználat révén, a nyelvi innovációk hagyományos és új formájú alkotásaival és terjesztésével. A folyamat szoros függőségi viszonyban áll a számítógép és a számítógépes világháló kiterjedésével.
6. Az 1990 körüli alapvető politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális változások folyamatai lényegében egybeestek a számítógép elterjedésével, a nyelvi kommunikáció internetes, világhálós kiterjedésével és a digitalizációval. E történeti átalakulás során korábban nem létező kommunikációs módok és kapcsolati lehetőségek jöttek létre egyetemesen, amely lehetőségek egyes területeken döntő hatást gyakoroltak a magyar nyelvközösség és a magyar nyelv (miképp általában a nyelvközösségek és nyelvek) működésére.

A fentebb felsoroltakkal szoros összefüggésben a szintéziskészítést az elmúlt három-négy évtized nyelvvel, kultúrával és közösséggel, egyénnel kapcsolatos kutatásainak nagy mennyisége és magas színvonala is lehetővé és indokoltá teszik. Olyan inter- és multidiszciplináris áttekintés készült és olvasható alább, amely szakmai konszenzuson alapul, egyértelmű kérdéseket tesz föl (válaszokkal, ahol lehet) a posztkolonializmus, az EU, a globalizáció és a nacionalizmusok, valamint az erőteljes kommunikációs és konceptualizációs kényszerek játékterében a magyar nyelv általános helyzetéről, a közelmúlt fejleményeként és várható jövőjéről. A magyar nyelv és nyelvközösség helyzetének és várható jövőjének egyértelműen nemzetközi gazdasági és kulturális, versenyképességi vonzata van, amely közvetlenül érinti a magyar anyanyelvűek életminőségét és jövőbeni általános lehetőségét.

A Magyar Tudományos Akadémia legitimitása és hatóköre a magyar nyelv helyzetével és stratégiai kérdéseivel kapcsolatban pontosan meghatározható. A tudo-

mányos felhatalmazás az Akadémia alapító okiratából, az MTA és az egyetemek kutatóhelyein elért kutatási eredményekből és a mögöttük álló intézményhálózatból származik. A kutatás hatóköre egyrészt a helyzet, az azonosítható tendenciák bemutatására, másrészt a lehetséges tudományos, kulturális, társadalmi és esetleg politikai válaszok jelzésére terjed ki.

Az e kötetbeli monografikus áttekintés már elért kutatási eredményeket szintetizál, beleértve a legfrissebbeket is. A tárgyalásmód elhatározottan tárgyilagos, főképp kijelentő és érvelő, kevésbé vitatkozó és ideologikus. A feltáratlan területek, a fehér foltok ilyen minőségükben említettek, hiszen a szintézis egyik célja az áttekintés, a másik célja a további cselekvések, például kutatások kezdeményezése. Az egyes fejezetek a fontos, meghatározó adatokat, fő tendenciákat mutatják be, a meglévő részkutatások harmonizált egyesítésében.

A Kárpát-medencei magyarság anyanyelvének fennmaradásáért tenni kell. A jelen kötet a magyar tudomány bevonható eredményeinek összegzése a fennmaradás érdekében szükséges cselekvések egyikeként. A fennmaradás érdekében történő cselekvés nem a megszűnés közvetlen veszélyét hártja el, de biztosítja a normális működés folytatását. Ez cselekvő elkötelezettség, nem közvetlenül ideologikus, hanem a szakmai etika és a közösségi morál összetalálkozása. Egyszerre érvényesíti a tárgytudományos leírást és a közösség önalkotásának folyamatát.

A hermeneutika bizonyossága szerint a nyelv megkerülhetetlen tényező az emberi megismerés és cselekvés minden mozzanatában. Ez az emberi nézőpont mindenkor érvényesülését jelenti. Ezért a nyelvi leírás magában foglalhat értékelő mozzanatokat is. Az ezredfordulós magyar nyelvközösség és annak tudományos közössége a pusztá létezésével és cselekvő működésével azt az általános értéket nyilvánítja ki, amely minden közösség önfenntartását célozza. Egyúttal a leírás tárgyilagossága mellett a tervezés objektív és értékelő tartalmát egyaránt érvényesíti.

A jelen kötet más jellegű munka, mint a tiszta nyelvtudományi tanulmányok. Ez történeti háttérű helyzetleírás, amelynek középpontjában a magyar nyelvre és az azt beszélő közösségre együttesen jellemző folyamatok feltárása áll. A helyzetleírás, az önalkotó reflexió egyik fő tényezője a korábbi és jelen idejű folyamatok reflexív feltárása, a tapasztalati tér kifejtő artikulálása.¹ A másik fő tényező a jövőbe tekintés, a jövőre vonatkozó elvárások, várankozások rendszere. Egy közösség, kivált egy rendkívül összetett és bonyolult hálózatokban működő közösség nem pusztán létezik, hanem orientálódik saját jövője felé, cselekvései és a környezete hatásaira adott válaszai valamely mértékben megszabják a jövőbeli alakulások irányait. E folyamatokban a mindennapi és a hosszabb távra irányuló cselekvések a maguk hatókörén túl tervező műveletekként is funkcionálhatnak, és gyakran funkcionálnak is. Az alább olvasható tematikus fejezetek ezt az önalkotó reflexivitást fejezik ki és segítik elő.

¹ Vö. Koselleck 2003; Luhmann 1998.

Az ezredforduló körüli összetett, erősen tagolt és sok hatásnak kitett kulturái a nagyfokú dinamika, a változás és az újítás állandósága mellett is viszonylagos kiegyensúlyozottságra törekednek. Stabilitás akkor érhető el a társadalmi életben, ha a mások viselkedése kiszámítható, a kölcsönös viselkedésvárások teljesülnek.² Ezért lényeges a fontos trendek felismerése, alkotó alkalmazása, az innováció és a normatartás egyensúlya, a belső motivációk és a külső hatások olyan kezelése, amely a fennmaradást biztosítja, egyszerre alkotó és elfogadó, versenyképes és önmegtartó jelleggel.

2. A NYELV ÉS A NYELVKÖZÖSSÉG

A nyelv az emberi tudás része. A nyelv a tudásban és e tudás használatában, a beszédben létezik. A tudás biológiai képességek révén, az egyéni begyakorlottságban és a közösségi konvencióban alakul ki, tárolódik és változik történetileg. A nyelvi tudás összefüggésben áll a világról való emberi tudás más részeivel. A világról és a nyelvről való tudásunkat egymáshoz hasonló egyetemes elméleti képességekkel és műveletekkel szerezünk meg és működtetjük.

A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait az emberi megismerésben fogalmi konstruálások révén, alapvetően fonológiai és szemantikai szerkezetek szimbolikus struktúráiban (pl. szavakban, mondatokban) képezik le, és teszik mások számára hozzáférhetővé.³ Ugyanazt a dolgot vagy elemi jelenetet többféleképpen meg lehet fogalmilag és szemantikailag konstruálni, fogalmi nézőpontoktól függően. A nyelv szemantikai szerkezetei valójában fogalmi struktúrák, amelyek egy fonológiai szerkezettel szimbolikus kapcsolatot alkotva válnak nyelvi természetűvé.

A nyelv a világ biológiai és társas megismerésén alapuló tudás. A nyelv mint tudás nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elméműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban. Ezek a fogalmi struktúrák analóg módon szervezik a nyelvi kifejezéseket.

Az ember nyelvi és nem nyelvi tevékenysége nem különül el egymástól alapvetően. Minden emberi tevékenység szorosan összefügg a megismerés műveleteivel. Az ember nem számítógépként tevékenykedik: a külső ingerekre és a belső késztetésekre nem mindig azonos módon válaszol, a pszichológiai motiváció eltérő döntéseket és cselekvéseket is eredményezhet, az általánoshoz és a gyakorihoz képest.

Az ember társas lény. Tevékenységét, cselekedeteit másokhoz viszonyítva, másokkal együttműködve hajtja végre. A beszéd és a beszéd megértése a társas tevé-

² Luhmann 2015: 11.

³ Lásd Halliday 1994; Givón 2001; Langacker 1987; Tomasello 2002.

kenységek egyike, a többivel szoros összhangban létezik és funkcionál. Nincs beszéd cselekvés és megismerés nélkül, nincs közösség, nincs társadalom nyelv, nyelvi kommunikáció nélkül.

A nyelvi interakció a közös jelentésképzést célozza. Azt, hogy a mindenkori beszélő beszéde a mindenkori hallgatóra irányulva, hozzá igazodva, vele együtt válhasson értelmes közléssé. A közös jelentésképzéssel lehet valamilyen értelmet mások számára hozzáférhetővé tenni. A közös jelentésképzés szimbolikus nyelvi szerkezetek aktív használatával, konvenciókon alapul, de mindig aktuális, beszédhelyzethez kötött megértésével, mentális feldolgozásával történik. Emellett az ember az egyedi érzékelésen túl óriási mennyiségű ismeretre tesz szert mások közreműködésével.⁴ A nyelvi tevékenység nem pusztán csere, nem közvetítés vagy átadás. A beszélő megváltoztatja a hallgató mentális állapotát, a sajátjával együtt. A kommunikáció mentális helyzetek interakciója. Az információ az, ami megváltoztat egy állapotot. Így a közösséget és a kultúrát a kommunikáció képezi, emergens módon.

A nyelvi kommunikáció emberek között történik meg, a beszélőtársak szándékai-val, elvárásaival és megértési folyamataival együtt, mindig valamilyen beszédhelyzetben.⁵ A nyelvi interakcióban közösen cselekszenek: a beszélő beszél, a hallgató pedig feldolgozza a beszélő szövegét. Mindkét beszélőtárs cselekszik, aktív, hiszen mind a beszéd, mind a beszéd megértése tevékeny embert kíván. A beszélőtárs mindig integrált beszélő/hallgató, vagyis a beszélgetés egyik szakaszában beszélő, a másik szakaszban hallgató, és a két szerepet gond nélkül tudja váltogatni.

Kommunikáció nincsen cselekvő ember nélkül. A cselekvő ember nincs egyedül, társakkal cselekszik, közösségben. Cselekvése másra irányul, az ember másra irányuló (intencionális) cselekvő. Az emberi cselekvés egyrészt a cselekvés tárgyára irányul, másrészt a társakra, a közösségre. A kommunikáció során a beszélő nyelvi tevékenysége egyrészt a hallgatóra irányul, a hallgató figyelmi állapotát módosítja közlésével. Ebben a folyamatban a beszélő a kezdeményező, a saját figyelmét valamely jelenség köti le, és beszédével társának a figyelmét is arra irányítja. Másrészt a beszéd tárgyára irányul cselekvése, arra vonatkozik szövege. A beszélőtársak beszédükkel és megértésükkel tudásuk egy részét mozgósítják, cselekszenek, és érzelmeiket is a nyelvi tevékenység részévé teszik. A nyelvi tevékenység interszubjektív: amíg a hallgató másként nem jelez, a beszélő szövegét, nyelvi szerkezeteit úgy érti (nagyjából), ahogy azt a beszélő érti és értetni szándékozza. Másrészt a beszélőtársak közösen egy harmadikra, beszélgetésük tárgyára, annak szövegszerű megjelenésére, vagyis a referenciális jelenetre és körülményeire irányítják a figyelmüket.

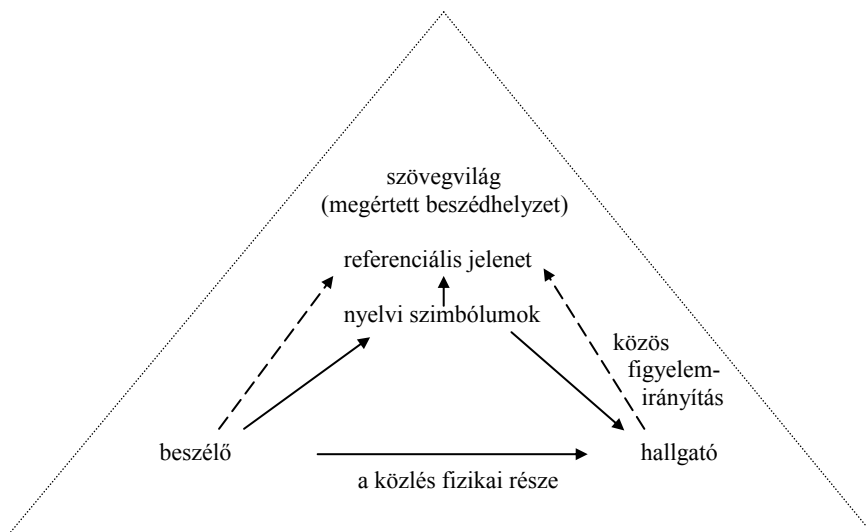
A nyelvi tevékenység nem csupán két beszélőtárs ügye, a közösségképzés lényeges elem: a nyelvi cselekvés és megismerés dialogikus megnyilvánulásai közösséget

⁴ Luhmann 1998; Tomasello 2002.

⁵ Vö. Sinha 2009; Tomasello 2002; Tátrai 2011.

képeznek. A kommunikációs tevékenység ezért autopoietikus elemeket tartalmaz: mind a személy, mind a közösség önalkotásának megkerülhetetlen tényezője.

A kommunikáció alapsémáját az 1. ábra mutatja be.⁶



1. ábra. A kommunikáció alapsémája, az időben történő kommunikáció egy adott szakaszában

Emberi kommunikáció számtalan további változatban valósulhat meg. Írás és olvasás közben nincsen jelen az egyik beszélőtárs, gyakran igen távol tartózkodik, vagy már nem él, esetleg kitalált társ. Ezekben az esetekben a prototipikus kommunikáció beszédhelyzetének sematikus ismerete alapján az élő, cselekvő beszélőtárs az olvasott vagy hallott szövegből rekonstruálja annak alkotóját, vagy hallgatót (hallgatókat) képzel szövegéhez, kommunikációs tapasztalatai alapján.

A beszédesemény, a nyelvi interakció a cselekvő résztvevők, a beszélő és a hallgató által létrehozott és feldolgozott fizikai, mentális és társas közegben, a szövegvilágban zajlik. A beszélő és a hallgató által létrehozott és megértett beszédhelyzet a szövegvilág, diskurzusuniverzum. A szövegvilág a beszédhelyzet tér- és időrendszeréből, a beszédhelyzetben részt vevők pillanatnyi társadalmi szerepeiből, viszonyrendszeréből, cselekedeteiből és viselkedésükből, az egymásról szerzett információkból, továbbá a szövegben megnevezett vagy bennfoglalt dolgokból, cselekvésekből, körülményekből áll össze a résztvevők észlelései és egyéb kognitív műveletei által. A beszélőtársak a beszédesemény során folyamatosan feldolgozzák a szövegvilág összetevőit.

⁶Tomasello 2002 és Tátrai 2011 alapján.

A kommunikáció egyetemes emberi képességek, szándékok és körülmények alapján valósul meg. Ezzel együtt rendkívül sok változata létezett és létezik történeti korokban és különböző kultúrákban.

A közösség kommunikatív tevékenységgel hozza létre és tartja fenn önmagát. A kommunikatív tevékenység kommunikációs rendszert hoz létre, amelynek jellegét a közösség alakítja, és amely visszahat magára a közösségre. A kommunikatív tevékenység legfőbb közege a nyelv. A nyelv mint rendszer és használat egysége a kommunikatív tevékenységgel, a beszéddel létesül és valósul meg mindig, alapvetően ismétlő (replikatív), részben újító (innovatív) módon.

A nyelvközösség az egy nyelvet anyanyelvükként beszélők közössége – az egyszerű meghatározás szerint. A nyelvközösség – legalábbis az európai típusú – nagy lélekszámú, viszonylag nagy földrajzi kiterjedésű nyelvközösség, amely mind az elméleti föltevések, mind az empirikus szociolingvisztikai vizsgálatok szerint inkább heterogén, mint homogén. A kisebb beszélőközösségre (például egy családra, egy nyelvjárásra vagy egy szakmára) jellemző lehet a homogenitás (de mindig viszonylagosan, például nemzedéki különbségeket tartalmazva).⁷ Egy személy több vagy sok beszélőközösség tagja lehet egyszerre.

A nyelvközösség határai nem feltétlenül élesek: a bejövők (a nyelvközösségbe tanulás, együttélés révén betagozódók) és a kilépők, a más közösségbe asszimilálódók folyamatos mozgásban tartják a közösség határait. A nyelvközösség, akár egy kultúra vagy nemzet, önmagát határozza meg. A nyelvközösség autonómiája egyrészt a más közösségektől való elhatárolásban mutatkozik meg, másrészt a más közösségekkel létesített és fenntartott kapcsolatok hálózatában.⁸ A közösség autonómiája nem izoláció, nem az elzárkózó elkülönülés, hanem az önmeghatározás folyamatos tevékenysége a belső tényezők és a környezettel való kapcsolatok alapján. A közösség önállítása az önmegértés folyamata, nem pontszerű meghatározás.

A nyelvközösség autonómiaként értelmezése tehát a határoltág és a kapcsolódás kettősségében érvényesül. A nyelvhatár fogalma arra ad választ, hogy meddig nyelv egy nyelv. Mivel a magyar nyelv finnugor eredete és a későbbi hatások, valamint a belső fejlődés nyomán a 2000-es évek elejére kialakult jellege nem érintkezik átmenet jelleggel más nyelvvel, illetve nem vált ki belőle hozzá közel álló nyelv, ezért a magyar nyelv nyelvhatára nyelvrendszer szerinti értelemben viszonylag éles (függetlenül a földrajzi határok helyenként elmosódó voltától). A nyelvi határ arra ad választ, hogy meddig közösség egy nyelvközösség. E jelenségkörben az egy- vagy kétnyelvűség, valamint tömb és a peremvidék, a diaszpóra közötti fokozati különbségek mutatkoznak fontos tényezőként. A magyar nyelvközösség Kárpát-medencei határai több helyen nem bizonyulnak élesnek, a magyar anyanyelvűek körében egyes helyeken a nyelvvesztés, a nyelvcseré folyamata megy végbe.

⁷ Vö. Labov 1972; Romaine 1982; Kiss 1995: 153–154, 169–192.

⁸ Erre lásd Luhmann 1998: 65.

A nyelvközösség kommunikációs rendszer, amely társadalmi intézményként működik. Részei a beszélőközösségek, vagyis a kisebb, belső normarendszerrel és kommunikációs gyakorlattal rendelkező szociológiai csoportok, valamint a diszkurzus-rendek, vagyis az intézményes tevékenységek szerinti alrendszerek. A nyelvközösség kommunikációs rendszere egyrészt ősi, evolúciós okokból kialakult és folyamatosan alakuló szisztéma.⁹ Másrészt szabályozott rendszer: egy közösség mindig orientáló minták, vagyis normák szerint alakítja saját kommunikációs hálózatát és annak működését.¹⁰ A közösség kommunikációs hálózata több szempontból is tagolt. Jelentős tagoló tényező (i) a kommunikatív cselekvésekben való részvétel módja, mértéke, lehetőségei, (ii) a tekintélyi tagoltság a centrum – periféria megkülönböztetés szerint, (iii) a területi tagoltság a centrum – periféria, tömb és diaszpóra megkülönböztetés szerint.

A nyelvi normák mint orientáló minták szisztémája a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat egy reflexív rendszerként való alkalmazása. Egy norma egyetemes, amennyiben a szimbolizáció és a megismerési módok kombinációja, a konstruálás egy rendszere, a lehetséges sok közül. A kommunikációs normák működtető tényezője a kommunikációs adekvátság konvencionálódása, a beszédhelyzet-létrehozás körülményei, a nyelvi szocializáció. Amit hagyományosan gondolkodásmódnak szokás nevezni, az valójában leképezési, megismerési mód, a világhoz való kulturális viszony.

A kommunikációt és a közösséget így tekintve érthető, miért különösen fontos (i) az időben elhelyezett kommunikációs szintér (a tipikus beszédhelyzet), amelyben az interakciós szituációk azonos tapasztalatok, célok és kötelezettségek köré rendeződnek, amelyekhez azonos nyelvváltozatok kapcsolódnak;¹¹ és (ii) a hálózat kategóriája: „a beszélők a közös beszédformák és beszédmódok által specifikus személyközi kapcsolatokat, beszédhálózatot”¹² tartanak fenn. Fontos megfigyelés a hálózat fogalmáról, hogy a társadalmi osztályok szociolingvisztikailag megragadható nyelvváltozata mellett a nem osztályspecifikus, „szorosan strukturált, viszonylagosan homogén társadalmi csoportokon – szomszédságokon, egyházközségeken, intézményeken – belül az egyének még további csoportokba sorolódnak a nyelvi variáció mintái által. Ezeket a mikroszintű társadalmi csoportokat nevezzük hálózatoknak.”¹³

A heterogenitás itt kapja meg alapvető fontosságát: a heterogenitás a közösség nyelvi gazdaságosságának belső összetevője, amely a mindennapi kommunikációs célok megvalósítását teszi lehetővé. Ennek megfelelően a heterogenitást meg kell

⁹ Vö. Givón 2002; Tomasello 2008; Sinha 2009; Szathmáry – Maynard Smith 2012.

¹⁰ Részletesebben lásd Bartsch 1985; Tolcsvai Nagy 1998.

¹¹ Lásd Mioni 1987; továbbá Milroy 1980; Kiss 1995: 67–73.

¹² Hymes 1974: 50; lásd még Milroy 1980.

¹³ Chambers 1995: 67.

különböztetni a szabad variációktól, amelyeket a nyelvtanítás az invariánsok rendszerében foglal össze, és a szabad kifejezéstől, amely a beszélők különböző személyiségéből és egyéni történetéből ered. A heterogenitás a hasonló vagy „azonos” tartalmak különböző módú, alternatív kifejezésmódjaiból származik, amelyeknek valamilyen közösségi kötöttségük van.¹⁴

A nyelvközösséget, illetve a beszélőközösséget a nyelvi interakciók során bemutatott (érvényesített), illetve elvárt normák tartják össze, méghozzá a replikáció, a folyamatos azonosítás (változatlan jóváhagyás) és az alteráló replikáció, valamint az innováció, a változtatás nyelvi praxisbeli műveleteiben.¹⁵ A normák, az orientáló mintarendszerek adják a gyakorlati, intuitív tudás külső (nem individuális) irányító és egyben etikai keretét, közelítik az egyedi nyelvi tudásokat a közös érzék, a *sensus communis* felé, amely közösséget létesít.

Egy nyelvközösség az igen összetett minta- vagy szabályrendszert az ismeret két formájában tartja fenn: hagyományként adja tovább és szokásként működteti a mindennapi praxisban. A nyelvközösség vagy annak részeként a beszélőközösség ilyenformán kettős viszonyban van a nyelvvel: mindkét viszony történészként működteti a nyelvet, a hagyománymondás azonban egy múlt- és jövőtudattal teszi ezt, a szokásmondás ellenben (főképp) jelen idejű történészként.¹⁶ E ponton megmutatkozik a modernizált európai típusú nyelv- és beszélőközösségek egyik jellegzetessége, melyre már a Prágai Nyelvész kör fölhívta a figyelmet (bár akkor talán kissé szűkebb értelemben): az irodalmi nyelvre (a standardra) a polifunkcionalizmus mellett az intellektualizáltság jellemző.¹⁷ A kettősség azt mutatja be, hogy egy beszélőközösség a nyelvet mindig saját cselekvéseinek sorában nyelvi cselekvéseként látja meg, tehát folyamatként (miképp azt Humboldt írta¹⁸), de vagy dominánsan változatlan, megformáltságában (szabályrendszerében) önmagát látszólag változatlanul ismétlődő cselekvések folyamataként, vagyis szokásként, vagy pedig olyan folyamatként, amely a múltbeli cselekvések rendszerével valamilyen módon (nagy időbeli léptékel mérve) összehasonlítja önmagát, s jövőképet próbál önmagának fölállítani, s így hagyományként tételezi önmagát. A különbség a két mód között fokozatbeli, illetve egyszerűen is érvényesülhet. Az egyént a közösségben orientáló nyelvi minták tehát többretegű kötöttségben kapják meg érvényüket: nyelvi konkretizálásuk általánosan közösségi és speciálisan kulturális.

¹⁴ Lásd Labov 1982: 17kk; vö. Langacker 1987 képiség fogalmával.

¹⁵ Részletesen lásd Croft 2000.

¹⁶ Vö. Sapir 1985.

¹⁷ Ezt dolgozta ki Havránek 1964.

¹⁸ Lásd Humboldt 1985.

3. ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

A magyar nyelv és nyelvközösség ezredfordulós helyzetét bemutató általános keretmeghatározás szerint az a kommunikációs rendszer, amelyet a magyar anyanyelvűek saját nyelvközösségük és nyelvük lényegeként létrehoznak és működtetnek, autopoietikusan és önreflexív módon, a kultúra részeként. Megjegyzendő, hogy a téma egyúttal a leírás közege is: a nyelvről és nyelvközösségről annak részeként lehet nyilatkozni. Ez a hermeneutikai kör megkerülhetetlen, de tudata lehetővé teszi a tárgyas beszédet.

A magyar nyelvközösség ezredfordulós nyelvi helyzetét multi- és interdiszciplináris elméleti keretben és módszertannal lehet megközelíteni. A kutatás szükségképpen inter- és multidiszciplináris. A leírásban a tág értelemben vett nyelvtudomány mellett fontos szerepet játszik az antropológia, a történettudomány, a művelődéstörténet, a kultúratudomány, metaszinten a hermeneutika, a történeti szemantika. E társtudományokat a funkcionális elméleti alapozás fogja össze. A harmonizálás alapja az a belátás, hogy a nyelv nem pusztán eszköz, hanem a közös jelentésképzésnek, az ezen alapuló megértésnek, vele együtt a megismerésnek, továbbá a közösséget létrehozó és összetartó kommunikációnak és az ezekkel kapcsolatos szimbolikus értékeknek a közege, az emberi leképezés és cselekvés tartománya. A nyelv soha nem teljesen kész rendszer, azt a beszélők az egyes nyelvi események során részben újraalkotják, kissé megváltoztatják, a helyzethez igazítják, nagyobb részt pedig ismétlődő módon megerősítik változatlan voltában.¹⁹ A jelen leírás nyelvtudományi kerete a használati alapú nyelvtudomány, amely a rendszer és a használat egységét állítja,²⁰ mert a beszélők számára természetes ez az egység.

Egy közösséget, kultúrát, mint minden összetett és időben történő, működő rendszert a hálózattal lehet a legautentikusabban megközelíteni. A hálózattal biztosítja a rendkívül komplex jelenségkör tárgyilagos leírását, a túlzóan idealizáló általánosítások és az egyedi példákban való elmerülés elkerülését.

Az eltérő tudományágakat és azok nem azonos elméleti keretben és módszertannal elért eredményeiket csakis egy szélesebb hermeneutikai megközelítésben lehet összefogni. Ennek a lényege a hálózatszerűen egymásba kapcsolódó kisebb közösségek, nyelvi és kulturális csoportok, ideológiai és hagyományközösségek önalkotó (autopoietikusan), önreferáló, emergens jellege.²¹ Az a jellemző, hogy a különböző struktúrákhoz tartozó, azokban cselekvő ember és közösség más egyénekhez és közösségekhez is kapcsolja tevékenységét, ezáltal saját egzisztenciáját a mások számára értelmes cselekvésben, a mások megértésében és az önmegértés-

¹⁹ Lásd például Humboldt 1985; Eco 1984; Croft 2000.

²⁰ Részletesen kifejtve és megindokolva vö. Kemmer – Barlow 2000; Langacker 1987; Tomasello ed. 1998.

²¹ Vö. Luhmann 1998.

ben valósítja meg.²² Az általános hermeneutikai keretben minden tudományág a maga nézőpontjából adja a teljes képhez saját, a többiek nézőpontjából is érthető(vé váló) eredményeit.

A különböző tudományágak eltérő tudományos elméleti keretekkel és módszertanokkal közelítik meg a jelen témakört. Azonban mindegyik közös abban, hogy a tudomány:

- egzakt (vagy egzaktnak tekintett) adatok gyűjtése, feldolgozása, rendszerezése és értelmezése (például a népesedési, népszámlálási adatok és a nyelvközösség viszonyában),
- empirikus adatok alapján elvont rendszerek modellálása, leírása (például a nyelvközösség, a társadalom, a nemzet vagy a nyelv esetében),
- értelmező feldolgozás (például a nyelvértelmezések, nyelvvideológiák vagy a szépirodalom kapcsán).

Ezeknek a kutatási módoknak a harmonizálása látszólag komoly nehézségekbe ütközik. Azonban az összhang, vagyis az összetett kép megalkotása nemcsak fontos, hanem lehetséges is, mert:

- ugyanazt a jelenségekört különböző nézőpontokból közelíti meg a leírás,
- mindegyik megközelítés esetében a leírás elméleti és módszertani kereten alapul,
- az egyes leírások kiegészítik és átfedik egymást.

A magyar nyelv és nyelvközösség helyzetét bemutató áttekintés adatokkal dolgozik. Ugyanakkor számos olyan területe van a kérdéskörnek, amelyről nincs adat, vagy csak részleges, hiányos ismeretekkel rendelkezik a kutatás. Ezeket a helyeket az egyes fejezetek jelzik. Az áttekintésnek az az egyik célja, hogy a fehér foltokat jelezze, a kutatások további lehetséges és szükséges irányait megnevezve.

4. A KÖTET SZERKEZETE

A magyar nyelv jelene és jövője kötet elsőként a teljes áttekintés fogalmi közegét vázolja: a nyelv és nyelvközösség értelmezését és vizsgálatának módszertanát. A második rész a magyar nyelvet és nyelvközösséget európai környezetében mutatja be, kitérve általános tényezőkre, a nyelvi jogi helyzetre, valamint nemzetre, állam, nyelvközösség viszonyára. A harmadik rész a magyar nyelvközösség belső szerkezetének és működésének lényeges összetevőit részletezi (például a népesség alakulását, a kommunikációs rendszert, a külső régiók helyzetét és kapcsolatát az anyaországgal, a nyelvjáráásokat és a standardot). A negyedik rész a nyelvhasználat jelentős in-

²² Összefoglalja Luckmann 1992.

tézményes színtereit jellemzi (ilyen a nyelvi kapcsolattartás, a határon túli magyar nyelvű közigazgatás, a számítógépes kommunikáció, az iskola határon innen és túl). Külön fejezet foglalkozik a magyar irodalom nyelvi alakulástörténetével, a magyar nyelv külföldi megismertetésével és a nyelvi tervezéssel. Az összefoglalás a közeljövő meghatározó kérdéseit summázza.

*

A szerkesztő köszönetet mond a szerzőknek közreműködésükért. Mindannyian önzetlenül vállalták fejezetük kidolgozását egy olyan munkálatban, amely mögött nem állt külön pályázat. Az áttekintés létrehozását támogatta a Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Lovász László, az MTA elnöke. Az egyes fejezetek elkészítését számos kutató segítette, közülük kiemelendő Kontra Miklós, aki több fejezethez adott fontos tanácsokat.

IRODALOM

- Bartsch, Renate 1985. *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Chambers, Jack K. 1995. *Sociolinguistic Theory. Linguistic Variation and Its Social Significance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. London: Longman.
- Eco, Umberto 1984. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. Revised edition. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold. Second edition.
- Havránek, Bohuslav 1964. The Functional Differentiation of the Standard Language. In Paul L. Garvin (ed.): *A Prague School Reader*. Washington: Georgetown University Press. 3–16.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In *Válogatott írásai*. Európa. 69–115.
- Hymes, Dell 1974. *Foundations in Sociolinguistics*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. Stanford, California: CSLI Publications. vii–xxviii.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kosáry Domokos 2003. *Magyarország Európában*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Labov, William 1972. The Isolation of Contextual Styles. In *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia. 70–109.
- Labov, William 1982. Building on Empirical Foundations. In W. P. Lehmann – Y. Malkiel (eds.): *Perspectives on Historical Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 17–92.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Luckmann, Thomas 1992. *Theorie des sozialen Handelns*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas 2015. *Der neue Chef*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Milroy, Lesley 1980. *Language and Social Networks*. Oxford: Basil Blackwell.
- Mioni, Alberto M. 1987. Domain. In U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier (eds): *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Vol. I. Walter de Gruyter. Berlin, New York. 170–178.
- Romaine, Suzanne 1982. What is a Speech Community. In S. Romaine (ed.): *Sociolinguistic Variation in Speech Communities*. London: Edward Arnold. 13–24.
- Sapir, Edward 1985. *Selected Writings in Language, Culture and Personality*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 289–309.
- Szathmáry Eörs – Maynard Smith, John 2012. *A földi élet regénye. Az élet születésétől a nyelv kialakulásáig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi Értekezések 144. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2008. *Origins of Human Communication*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Tomasello, Michael (ed.) 1998. *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.